
VICENT JOSEP ESCARTÍ

LA SUMA DE LA VIDA DEL REY DON JAUME (VALÈNCIA, 1699)

1. JAUME I, DE L'EDAT MITJANA AL BARROC: EL RECORD DEL REI

És evident que la imatge de Jaume I ja va ser reverenciada pels seus immediats successors —i fins a l'actualitat—, com s'ha dit sovint. I així, els poetes, i els cronistes especialment, s'encarregaren de difondre-la i d'augmentar-ne la dimensió, quasi elevant-lo a la categoria de *sant*, com ja podem veure clarament en el cas de Muntaner (Ferrando & Escartí 2008a: 13). De fet, l'endemà mateix de la mort del rei en Jaume, dos trobadors d'àmbits diferents —Cerverí de Girona, amb *Lo plant del rey en Jacme* (Riquer 1947: 115-117), i Matieu de Caersí, amb *Tant suy marritz que no-m puesc alegrar* (Riquer 1975: III, 1541)— li dedicaven sengles peces que ens han pervingut i que devien tenir la funció de divulgar pel món la trista pèrdua d'un monarca que s'havia distingit enormement en la lluita contra els musulmans i pel seu esperit de croada, tan present encara al XIII. D'altra banda, la mateixa *Crònica* redactada pel rei, el seu conegut *Llibre dels feits* (Jaume I 2010) s'anava a encarregar de fixar el record de les seues virtuts i difondria la seua memòria d'una manera ben concreta —rei just, valent, guerrer, i, sobretot, creient—, que més tard, aprofitada per cronistes i literats, aniria construint una determinada imatge reial que s'instal·laria en el referent col·lectiu de la Corona d'Aragó, però especialment als regnes de València i de Mallorca. Al segle XVI, a més, s'anaven a produir alguns fets decisius en la fixació i la difusió del record del Conqueridor, impulsats en bona mesura des de València. En aquest sentit, el 1515, a l'edició de l'*Aureum Opus*, realitzada per Lluís Alanyà, s'inclouia per primera vegada

en lletres de motlle el fragment de les memòries reials que narrava la conquesta de la ciutat i del nord del regne de València. Un text que, segons sembla, és de major valor lingüístic del que es pensava (Colón 2008: 333-334).

Pere Antoni Beuter, per altra banda, s'acostà a la figura jaumina ja el 1539, arran de la publicació de la seua *Primera part de la Història de València* (Escartí 1998: 20-22), però tractarà monogràficament del rei i les seues gestes a la *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia* (València, 1551) —títol prou significatiu del canvi d'orientació que el mateix cronista havia adoptat—, tot adreçant-se al públic del context hispànic, on calia usar el castellà, un extrem que es justificava a la mateixa obra de Beuter (Escartí 2010b) i com també faria Martí de Viciana, poc després (Escartí 2009d: 621-623; 2009e: 286-287). Cal dir, d'entrada, que aquesta *Segunda parte...* és, en molts passatges, una traducció al castellà, amb comentaris i anotacions, de la *Crònica* del rei en Jaume. I Beuter, tot i el canvi de llengua amb intencions polítiques i comercials clares, no s'està mai de lloar el rei fundador del regne de València. Per això, després de relatar-ne la mort exemplar, fa un «plany» que exalça un rei just i ortodoxament creient, i on se'ns mostra la preocupació de l'autor per la qüestió morisca (Escartí 2009c: 176-177).

El 1557, a més, la corporació municipal de la ciutat de València, obeint els desitjos del monarca llavors regnant, li regalava un còdex amb la *Crònica* del rei i, al mateix temps, feia imprimir el *Llibre dels feits* amb la intenció d'arribar a dos tipus de públic, com demostren les dues portades diferents dels volums eixits de les premses de Felip Mei, amb l'escut del rei i amb el del regne de València, respectivament. Gràcies al vernís renaixentista del pròleg, i al mateix títol amb què era publicada, la *Crònica o commentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme*, aquesta edició aproximava el nostre monarca a una figura tan reverenciada a l'època com era l'emperador romà Juli Cèsar. No debades, també, segurament va ser el cèsar Carles el peticionari d'aquell còdex que en motivà l'edició i que no és el conservat actualment al Palacio Real de Madrid, com s'havia pensat (Ferrando 2010: 39-40). Però de tota aquella maniobra editorial, que ja ha estat explicada en bona mesura per diferents estudiosos (Ferrando 2008), convé destacar que el text i la figura del rei esdevenien, així, dignes de la mateixa veneració que es professava per les obres que provenien de l'antiguitat clàssica, propiciada sense dubte pels intel·lectuals i els humanistes del període. Com també ho va fer, tot i que mudant-li la llengua, l'ardiaca de Morvedre i canonge de la Seu de València, que arribaria després a bisbe d'Albarrasí, l'alcanysà Bernardí Gómez Miedes. Aquest, el

1582, sense que ens conste cap iniciativa oficial, veia eixir de les premses valencianes la seua paràfrasi llatina de l'obra literària del Conqueridor i la dedicava al príncep hereu Jaume —fill de Felip I d'Aragó—, que moriria al poc de temps. Amb el títol *De vita et gestis Jacobi Expurgatoris primi regis Aragonum...*, Gómez Miedes pretenia aportar un referent «familiar» modèlic als Àustries, i per això recorria a l'escrit d'un avantpassat d'aquests. Però no només, perquè afegia algunes pàgines, tot reflexionant sobre les virtuts de València, i sobre les diferències entre catalans, valencians i aragonesos, com ja hem posat de relleu en algun altre lloc (Escartí 2008: 50-53; 2009a: 65-66 i 70-72). Tanmateix, aquell treball en llatí que pretenia elevar a la categoria de clàssic el text jaumí i universalitzar-lo, potser no arribà on aspirava el seu autor i, només un parell d'anys més tard, publicava la seua pròpia traducció castellana del text anterior, que ara portava per títol *La Historia del rey don Jayme de Aragón* (València, 1584), i s'apartava en nombrosos passatges de la versió llatina. A més, a l'epístola dedicatòria, Bernardí Gómez Miedes justifica el seu afany per traduir el text reial en llatí i castellà al·legant que aquell monarca el deixà escrit «en su lengua corta y peregrina», encara que «tan verdadera y llena de hazañas, quanto falta de eloquencia y ornamento». L'opinió d'aquell canonge humanista, no podia ser-ne una altra, i és per això que es va esforçar tant per traduir el *Llibre dels feits* del rei en Jaume «en las dos más generales y más estendidas lenguas que hoy se hallan en el universo: latina y española». De fet, Gómez Miedes, seguint la moda del moment, va considerar que el castellà i el llatí eren les llengües més apropiades per difondre arreu les seues idees (Ramos Maldonado 2000) i també la forma idònia per divulgar l'obra jaumina.

Aquestes darreres aportacions a la difusió erudita de la figura del rei en Jaume —a les quals caldria afegir l'historiador Viciano, malgrat que, estranyament, no li dedica l'atenció que hauria estat presumible (Escartí 2009: 177-178)—, segurament constitueixen la base de tots els escrits que, amb diferents pretextos, es redactaran i es publicaran durant el barroc i que, si bé no assoliran les dimensions dels precedents, caldrà interpretar-los correctament per veure fins a quin punt la figura del rei medieval va ser usada amb determinades intencionalitats que s'ajustaven a les situacions polítiques de cada moment concret.

Així, tant Escolano com Diago contribuiran decisivament a la construcció de la imatge «ideal» del rei Jaume, en bona part influïts per Gómez Miedes (Belenguer 1984: 1, 69). En concret, Escolano recull la vida i les gestes del rei en Jaume en els capítols iv-x del *Libro Tercero de la Década primera de la Historia de Valencia* (València, 1611) i

segueix, en general, la mateixa *Crònica* del rei, de la qual diu que és una «historia» que «el mesmo» va compondre «en lemosín», segons la terminologia de l'època. També afirma que la part final del *Llibre dels feits* devia haver estat redactada per un «secretario» que hauria portat a cap «el remate de la historia que el mismo rey andaba escribiendo, de sus hechos». Mossén Escolano, però, no tractà de fer una anàlisi definitiva del regnat, sinó de realitzar-ne només un «perfil» (Belenguier 1984: I, 71) i en aquest sentit, sí que va reeixir en el seu propòsit.

Per la seua banda, Diago, als *Anales del Reyno de Valencia* (València, 1613), s'ocupa igualment del regnat de Jaume I i segueix en general el *Llibre dels feits*, bé que intercalant un bon nombre de documents i altres fonts. Dedica el seu *Libro séptimo* al període i, inspirant-se en la introducció a l'edició de la *Crònica* del 1557, apunta que Jaume I l'hauria escrita imitant Juli Cèsar —amb voluntat ennoblidora i humanística—, i, després de referir la seua mort, no s'oblida de fer un panegíric de clara orientació antimusulmana, en referència a un problema religiós i social que feia ben poc que havia somogut els fonaments de la societat valenciana, remarcant que calia reivindicar per a Jaume I el qualificatiu de «gloriosíssim» (Diago 1613: I, 392) amb què el va presentar la citada edició de 1557, mostrant els interessos protocol·laris barrocs, tan de moda al moment.

Caldria afegir que Jaume Bleda a la seua *Corónica de los moros de España* (València, Crisòstom Gòrriz, 1618), intercala, en versió castellana, i allà on l'argument li ho demana, fragments del text jaumí més o menys retocats (Escartí 2009b: 41-42). Cal fer notar que, per a Bleda, l'anomenada *Reconquesta* no acabava amb la incorporació de Granada, per part dels Reis Catòlics, a la monarquia hispànica, sinó que n'era l'expulsió dels moriscos el punt final. I Jaume I, presentat ara com un guerrer i acarnissat lluitador contra l'Islam, esdevenia una figura que calia reivindicar en un moment cronològic com aquell. Però, aquella visió, en tant que representava la fi d'un procés, també comportà la davallada en l'interès per Jaume I i la seua crònica.

De fet, els únics testimonis d'atenció editorial i social posteriors, són ja més «anedòtics», si exceptuem la publicació del *Sumario de la vida política y hazañosos hechos del rey don Jayme I de Aragón*, de Juan Tornamira de Soto, editat a Pamplona el 1622. El text de Tornamira apareix dedicat a l'esposa francesa de Felip III d'Aragó i IV de Castella, Isabel de Borbó, i l'autor de la paràfrasi fonamenta aquella dedicatòria en el fet que ell mateix descendia de la casa dels Tornamira—originària de Montpeller, ciutat que ell considera plenament francesa—, on va nàixer el rei Jaume I. Tornamira, que

es denomina com «francés españolado» presenta en la seua obra una versió castellana del *Llibre dels feits*, inspirada en Gómez Miedes.

Per altra banda, el 1638, en celebrar-se el quart centenari de la conquesta de València, Marc Antoni Ortí, al seu *Siglo quarto de la Conquista de Valencia* (València, 1640), adopta el to laudatori respecte al rei, que apareix quasi sempre com un instrument de la voluntat divina per tal de retornar València al cristianisme, amb al·lusions a Beuter i a Escolano, en referir-se a aspectes històrics, i encara es manté el caràcter antimusulmà de la imatge de Jaume I, accentuada pel record recent de l'expulsió dels moriscos, que és mencionada explícitament (Ortí 1640: 4).

Més tard, el 1666, Gaspar Blai Arbuixech, al seu *Sermó de la Sancta Conquista*, predicat en valencià —tal com manava la tradició (Escartí 2006: 32-33)— el dia de sant Dionís, a la Seu de València, tornarà a insistir en els aspectes ja coneguts de Jaume I, tot centrant-se en el fet de la presència de l'espasa que havia estat seua —la Tissona— en la processó commemorativa de la rendició de València al rei d'Aragó, com ja s'ha vist en altres llocs (Estrela 2004). El sermó, farcit de citacions bíbliques i erudites, pretén parangonar el rei Jaume i les seues gestes amb les més excel·lents manifestacions prodigioses del passat, tant dels personatges de la Bíblia com dels provinents de la tradició clàssica, o els més moderns.

I encara, caldria recordar ara una traducció de l'obra del rei en Jaume, fragmentària probablement, que enllestí Llorenç Mateu i Sanç (1618-1680) —de qui tornarem a parlar—, la qual, malauradament, no ens ha pervingut (Romeu i Figueras 1979: 99).

Però si aquesta activitat podem detectar-la especialment a València, val a dir que durant el segle XVII, tant a Aragó com a Catalunya i les Balears, la preocupació pel record jaumí serà menor, per diferents motius, i, quan apareix, no és quasi mai de manera monogràfica (Escartí 2010a: 75-78).

En resum, el que cal destacar ara és com, durant el segle XVII, i recollint la tradició del segle anterior, que provenia de l'edat mitjana, la figura de Jaume I va comptar amb nombrosos apologetes i difusors, fins al punt que, per exemple, el comte de Guimerà, don Gaspar Galcerán de Castro y de Pinós, que també havia estat el destinatari de l'obra de Gabriel Lasso de la Vega, *Elogios en loor de los tres famosos varones, don Jaime, rey de Aragón; don Fernando Cortés, marqués del Valle, y don Álvaro de Bazán, marqués de Santa Cruz* (Saragossa, 1601), arribà a demanar la canonització del rei, per interessos clarament familiars, atés que n'era descendent (Savall y Drona, 1861). Ara bé: més enllà de les obres esmentades —i encara alguna altra—, caldria tenir presents alguns

textos, com ara el *Breu sumari de la successió dels ínclits reys de València...*, però, sobretot, el *Sumari de la successió dels ínclits reys de València...*, destinats a la divulgació i a la propaganda monàrquica, que cal comentar ara i que segurament hem de situar, ni que siga indirectament, en els orígens de la *Suma de la vida del rey don Jaime*, del 1699.

2. LA HISTORIOGRAFIA MENOR DURANT EL BARROC VALENCIÀ: LES EDICIONS DEL *SUMARI DE LA SUCESSIÓ DELS ÍNCLITS REIS DE VALÈNCIA* (1596/1598, 1617, 1656).

La historiografia —les *cròniques*— en català, a les terres valencianes, pràcticament s'extingiren amb Beuter. Això, almenys, és el que sembla, si fem cas del que ens ha pervingut. O, del que coneixíem fins ara. Però, aquesta afirmació és, almenys, matisable. Així, per exemple, malgrat que simplement es tracta d'un paper historiogràfic que podem qualificar de «local», ens cal tenir en compte, ací, l'encara anònima *Notícia general de la vila d'Albalat de la Ribera del Xúquer*, que era enllestida l'any 1704, íntegrament en català —tret dels lògics fragments en llatí i castellà, en reproduir diversos documents— i que només recentment ha estat publicada (*Vila* 2007). Segurament, si un llogaret com Albalat de la Ribera va poder generar un treball historiogràfic com aquell, no degué ser-ne l'únic. Però, a banda d'aquest document absolutament desconegut fins fa no res, hem d'assenyalar altres textos de dimensions més modestes, destinats sense dubte a un públic més ampli i que no podia adquirir edicions tan cares com les de les cròniques d'Escolano o de Diago, que representaven els interessos més erudits. Ens referim a les diferents edicions dels *Sumaris dels reis de València*, les quals, a més d'haver passat pràcticament desapercebudes, han estat sovint qualificades erròniament. Així, Rubió i Balaguer, després de dir que «el català es refugià en la història local» i donar-nos alguns noms de dietaristes, afirma que «no són pròpiament narracions històriques els sumaris d'ordenances i privilegis, que solen ésser compendiats en català, com [...] el *Sumari de la successió dels ínclits reys de València*, de L. Matheu i Sanz» (Rubió i Balaguer 1985: II, 239). En aquest punt, Rubió no anà encertat, perquè en cap moment el *Sumari* a què es fa referència és un compendi d'ordenances o privilegis. De fet, les tres edicions conegudes d'aquesta obra —en dos o tres estadis diferents, com veurem— formen part d'una historiografia divulgativa en català que era propiciada per les autoritats de la ciutat o del Regne de València, possiblement amb la intenció de reforçar l'adhesió

a la monarquia i, també, de remarcar el sentiment particularista regnícola, atés que, lluny de començar pels primers monarques de la Corona d'Aragó, o de remuntar-se a genealogies més remotes —com podem trobar a la crònica de Rafael Martí de Viciana, per exemple—, els *Sumaris* comencen amb Jaume I, el fundador del regne valencià. Malgrat que, com veurem, a l'edició de 1596/1598 es reproduïx sense cap mena de problemes ni rectificacions un text que havia estat publicat anteriorment a Catalunya.

Per altra banda, Mateu i Llopis (1942: 2) havia conclòs que el *Breu sumari de la successió dels ínclits reys de València* —un text que hauria estat enllestit al poc de jurar Felip II d'Aragó com a successor de son pare al regne de València, cosa que es produí a les corts de Montsó del 1585—, efectivament s'hauria publicat poc després del 1596, data en què a Adrià Martínez, llibreter, el consell de la ciutat de València li havia fet pagar «deu lliures per a imprimir la descendència dels reys de Aragó, fins a l'emperador Carlos» (Mateu y Llopis 1942: 2). Respecte a l'autoria, el mateix Mateu i Llopis conclòia que era anònim, «para las ediciones de 1596-98 y 1617». Veurem que, per a la de 1656, és ell el descobridor de l'atribució antiga del text a Llorenç Mateu i Sanç (Mateu y Llopis 1942: 3). Però, si bé aquesta segona atribució pot donar-se com a versemblant i posaria l'obra en contacte amb algun altre paper historiogràfic de Mateu i Sanç (Mateu y Llopis 1988), el que ja no és possible mantenir és l'anonimat de l'autor de l'edició de 1596/1598. De fet, el *Breu sumari...* no és cap altra cosa que un fragment —el que ocupen els regnats que van de Jaume I a Felip I d'Aragó— de l'*Epítome de la genealogia dels comtes de Barcelona, axí dels que foren abans que's fes la unió de dit comtat ab lo regne de Aragó com après*, publicat al volum primer de les *Constitucions y altres drets de Cathalunya* (Barcelona, 1588). El text, que és reproduït a València quasi exactament, ara com ara no s'ha aconseguit encara atribuir de manera definitiva, i sembla que, segons les darreres aportacions d'Eulàlia Miralles Jori (2001), tant podria ser obra del poeta i historiador Francesc Calça (1521-1603) com de l'arxiver i historiador Antoni Viladamor (c. 1529-1585); o, segons Oleart Piquet (2004), del també arxiver substituït Gabriel Olzina, encarregat de l'Arxiu de la Corona d'Aragó entre 1572 i 1585. Tots tres presenten pros i contres, a l'hora de ser identificats com a autors de l'*Epítome*, que a l'edició de les *Constitucions* no porta cap atribució. En qualsevol cas, allò que convé assenyalar ara és que aquesta edició d'un fragment de l'*Epítome* català, amb lleugeríssims retocs, es va publicar a València —dada que no ens consta que haja estat advertida per ningú, fins ara—, sense cap rebuig per part dels lectors, cosa que, per altra banda, no podia ser altrament; fins i tot, amb la incongruència de

fer Jaume I fill de Pere I —tot seguint la numeració del principat— i aparèixer, també, com a pare d'un altre Pere I, en seguir-se, després, la numeració privativa valenciana.

No podem saber l'èxit que arribà a assolir aquella edició, però sabem que, el 1603, quan devia fer un parell d'anys de la mort del llibreter i comerciant de paper Adrià Martínez, a sa casa van ser trobats, entre d'altres títols, «50 juegos de papel con la genealogía de los reyes de Aragón», al costat de dos «libros del *Flos sanctorum*». Per les dates en què ens trobem, ben bé podrien ser les restes de l'edició del *Breu sumari...*, juntament amb un parell d'exemplars del *Flos* que potser eren de l'edició barcelonina del 1575, feta per Jaume Sendrat i la viuda Monpesada, cosa que remarcaria les connexions d'aquest llibreter valencià amb Barcelona. En qualsevol cas, ens consta l'activitat de llibreter de Martínez, que encara el 1592 rebia un pagament del batlle general per quaranta-sis llibres de paper comprat. Per altra banda, sembla que el 1617 algú considerà necessari reeditar aquell text historiogràfic —i actualitzar-lo, segurament— i així es va publicar el *Sumari...* per segona vegada. Tanmateix, resseguint les notícies d'aquesta hipotètica segona edició als repertoris que se n'han ocupat, i rere una recerca a les principals biblioteques valencianes, catalanes i d'altres llocs, podem dir que, ara com ara, no hi ha rastre d'aquest fullet, i ens haurem de qüestionar si realment va existir o sols va ser una errada de Josep Rodríguez, que fou el primer a posar en circulació les dades de la seua existència —sense indicar-ne, però, l'edició anterior, del XVI— (Rodríguez 1747: 464) i que tothom ha repetit, potser sense veure'l realment. Fa l'efecte, a més, que Rodríguez descriu més aviat el text de 1656, que, com ja hem dit, de fa temps va estar atribuït correctament a Llorenç Mateu i Sanç, per Felip Mateu i Llopis (1942). Si l'edició de 1617 no és un paper «fantasma», i mentre cap testimoni d'aquesta no aparega, no podem saber si aquella reproduïa exactament la de 1596/1598 o si havia estat augmentada, amb dades sobre el regnat de Felip II d'Aragó, que precisament s'havia casat a València, el 1599. Tampoc podem saber exactament quina part va ser afegida pel juriconsult valencià Mateu i Sanç, en aquella seua edició del 1656 —que aparegué, però, anònima— i que va ser, segons consta en una nota manuscrita coetània a la publicació, «renovada» per ell. De fet, a l'exemplar que consultà Mateu i Llopis es pot llegir que «renobóla de orden del virrey y consejo don Lorenzo Mateu y Sanz, cavallero de la orden de Montesa, siendo oidor» (Mateu 1942: 4). Tanmateix, bastarà comparar l'espai destinat a Jaume I en l'edició de 1596/1598 i en la de 1656 per veure'n les diferències evidents. Tot i que, ara com ara, no ens siga possible afirmar fins a quin punt l'ampliació del text es va produir el 1617 o el 1656, com sembla més lògic. Per la

qualitat d'algunes informacions que apareixen a l'edició atribuïda a Mateu i Sanç, és fàcil suposar que les ampliacions —que remarquem en negreta— són seues. Heus-ne ací les dues versions:

a) Breu sumari de la successió (1596/1598)

Jaume Primer, cognominat lo *Venturós*, après mort de Pere Primer, son pare, succehí en lo regne de Aragó y comptat de Barcelona, y estant en poder de Simon de Monfort, en Carcassona, hon se era criat y retingut per força, lo sant pare de Roma envià un cardenal appellat mestre Pere de Benavent, lo qual lo tragué de poder de dit Simon de Monfort y-l portà en dits sos estats. Y convocats los estaments de dits regne y comptat, fonch comanada sa persona per dits estaments y lo govern de sos estats durant sa menor edat a Nunyo Sans, compte de Roselló. E après que fonch de edat, se casà ab Eleonor, filla del rey de Castella; e per ser en grau de parentel-la molt propinchs, fonch fet divorci entre ells y casà ab Andreua, filla del rey de Ungria, que après li digueren Violant, de la qual hagué tres fills, ço és, Pere, que li succehí en dit regnat y comptat, Jaume, que li succehí en lo regne de Mallorca, y Sancho, archebisbe de Toledo. Fonch tan valerós y guerrer que conquistà dels moros los regnes de València, Mallorca y Múrcia, lo qual donà après en dot a una filla sua que avia casada ab lo rey de Castella. E rebut lo hàbit de sant Bernat en lo monestir de Poblet, renuncià sos estats a son fill en Pere, fent-li molt santes exortacions. E morí de edat de LXXXIII anys en València, a VI de juliol MCCLXXVI, e fonch portat son cors en lo monestir de Poblet.

b) Sumari de la successió (1656)

Jaume Primer, cognominat lo *venturós Conquistador*, après mort de Pere Segon de Aragó y de Maria de Monpeller, sos pares, succehí en lo regne de Aragó y comptat de Barcelona, ab los demés dominis que posseïen. Y trobant-se en poder de Simó Monfort, en Carcassona, hon fonch criat y retengut per força, lo Pare Sant embià un cardenal appellat mestre Pere de Benavent, lo qual lo tragué de poder de dit Simó Monfort y-l portà a sos estats. Y convocant los estaments del regne y comptat, fonch comanada sa persona y lo govern de aquells durant la menor edat a Nunyo Sanz, compte de Roselló. En après, quant fonch de temps competent, casà ab Elionor, filla del rey de Castella; e per ser en grau de parentela molt propinch, **es disolgué lo matrimoni, havent tengut primer un fill, nomenat Alfonso, que morí en vida de son pare. Convolà a segones núpcies** ab Violant, filla del rey de Ungria —que alguns la nomenen Andreua-, en la qual hagué tres fills: Pere, que fonch son successor en los regnes y comptat, Jaume, que heretà lo de Mallorca, y Sancho, arquebisbe de Toledo. **Fora de matrimoni tingué, en dona Teresa Gil de Vidaure, a Jaume y a Pere, que foren tenguts per legítims, de qui descendeixen les cases de Xèrica y Ayerve; y en altres a Pere y Ferrando, de qui es procrearen los linatges de Íxar y Castro.** Fonch tan valerós y guerrer que a força de armes guanyà dels sarrahins lo regne de Mallorca, any 1228, y lo de València, any 1238, **assistint-li miraculosament [p. 2] la protecció divina en la batalla del Puig de Cebolla, hon fonch vist pelear ab los chrestians lo invicte martre sent Jordi, patró dels reys catòlics de Aragó. Tenint sitiada a València, lo**

rat penat, que posà son niu en la tenda del rey, lo detingué quant dubtava si es retiraria, de què prengué motiu per a il·lustrar-li la senyera ab la memòria de aquell succés. Durant la conquesta d'este regne, prop de Lutgent, la omnipotència de Déu obrà lo celebrat miracle que **permaneix en los sants Corporals de Daroca, convertint-se les espècies sacramentals de les formes, que estaven aparellades per a combregar Berenguer de Entença y los demés capitans, en carn, visiblement, totes sanguinolentes, mentres ells valerosament peleaven ab los infels. De què lo sant pare Urbano Quart prengué ocasió de instituir la festa celebrada del Cos preciós de Jesuchrist, que ab tanta devoció solemniçam tots los catòlichs. Conquesta, noresmenys, lo regne de Múrcia, any 1264, y liberal lo atorgà en dot a una filla que havia estada casada ab lo rey de Castella. En estes conquestes convertí dos mil mesquites en altres tantes esglésies que dedicà al nom de María santíssima immaculada, Mare de Déu, de qui era devot molt entrançable. Fundà així mateix lo monestir de Benifaçà, de la orde de Cistells, dotant-lo magníficament, y la orde militar de la Mercè per a redempció dels catius, tot en honor d'esta celestial reyna que en esta vida coronà sa devoció concedint-li lo tresor de la sua imatge que hui venerem en lo Puig, y en l'altra, permetent que, rebut lo hàbit de sant Bernat en lo monestir de Poblet y renunciats sos estats en sos fills, fent-los moltes exortacions piadoses, passàs d'esta vida en la perdurable, de huitanta-y-tres anys, en València, a 27 de juliol 1276. Està son cos soterrat en Poblet, y **permaneix intacta la glòria de sos fets, així en la memòria dels valencians, que tant li dehuen, com en la història que escrigué de sa mà, qual altre Cèsar, de lo mateix que son valent braç havia obrat.****

No cal dir que allò aportat per Mateu i Sanç no té massa d'original i sabem que es troba ja en cronistes com Viciàna o Escolano, als quals fa l'efecte d'haver seguit. Una actitud que no seria la primera vegada que portaria a terme, ja que s'ocupà de traduir del llatí i augmentar el *Ramillete de flores historiales* del jesuïta Jean de Bussières, «añadiendo las flores de las historias de España» (Bussières 1655), que arribà a publicar en diferents volums i en diferents llocs i on, a més, introduí breus biografies d'alguns reis d'Aragó. Una nova incursió historiogràfica faria, encara, Mateu i Sanç, quan va publicar la *Regum Valentinorum compendiosa notitia, atque omnium Curiarum generalium memoria* al seu *Tractatus de Regimine Regni Valentiae*, publicat en diferents ocasions, i que s'ha volgut posar en contacte amb la seua versió del *Sumari...* (Mateu y Llopis 1988), sense que sembla, però, massa definitiva aquesta connexió. En qualsevol cas, la seua voluntat de treballar papers historiogràfics més o menys originals cal vincular-la amb la seua dimensió humanista —i també patriòtica— que el portà a realitzar traduccions i versions d'altres obres. En tot cas, el seu interès en esdeveniments miraculosos, aparicions i sants, prou que es pot detectar a través d'altres obres seues. Finalment, convé assenyalar com Mateu i Sanç, que ha estat esgrimit sovint com a precedent del secessionisme lingüístic valencià, no s'està d'usar al peu de la lletra un

text del principat al qual ni tan sols fa cap retoc, tot admetent així, implícitament, que es tractava d'una mateixa llengua.

En qualsevol cas, la presència més o menys continuada d'aquestes biografies sincrètiques del reis d'Aragó —tant a Catalunya, a les compilacions de les lleis principatines, com a València, en forma de fullets solts— col·laboraven, entre altres coses, a mantenir viu el record dels monarques pretèrits. Es reforçava, així, el valor de les lleis, per la tradició i pel pes de les figures reials; fins i tot, en un moment com el del canvi dinàstic, quan l'*Epítome* es publicarà de nou, actualitzat, encapçalant la compilació resultant de les corts celebrades als catalans per Felip IV d'Aragó i V de Castella. Al cas valencià, en especial, la figura de Jaume I adquirirà aquest valor, en adduir-se per reforçar el pes d'una disposició concreta, i segur que, a més, la seua imatge es trobava de sempre vinculada amb els *Furs*. No debades, per exemple, quan el 1663, a la contribució de València es va produir una revolta popular contra l'augment dels impostos (Guia Marín 1982), els llauradors demanaven «quedar en la llibertat que el senyor rey don Jaume els havia deixat», com anota un dietarista coetani (Aierdi 1999: 304), tot constatant l'extremada popularitat d'un rei que ja feia segles que havia mort i que, clarament, si estava en boca dels estaments populars, entre altres coses es deuria a aquesta mena de papers de poques pretensions però d'una gran efectivitat. A aquella literatura de les genealogies o de la divulgació de les biografies reials, cal afegir un altre text que ha passat desapercebut fins ara: la *Suma de la vida del rey don Jaume*, que editem ací.

3. LA SUMA DE LA VIDA DEL REY DON JAUME: INTENCIONALITATS POLÍTIQUES.

L'any 1268 Jaume I dictava una sentència que buscava regular els delmes i les primícies que havien de pagar els seus súbdits a l'església valenciana. El text, en llatí, ens ha pervingut en un pergamí de l'Arxiu de la Seu de València (Olmos y Canalda 1961: 51). D'aquest text llatí es va fer una edició primerenca, el 1515, en annex a l'edició de l'*Aureum Opus* feta per Lluís Alanyà (ff. xxiii-xxiiii). També es va incloure, al segon volum, del 1919, a la col·lecció diplomàtica jaumina publicada per Huici Miranda (1916-1922: II, 319-322), encara que, segons indica Germà Colón, aquella transcripció és «força dolenta, amb omissions i errades de tota mena» (Colón 1998: 250). Modernament, el

mateix Colón (1989) n'ha realitzat una edició acuradíssima, acarant l'original llatí amb la primera traducció catalana coneguda del mateix text i que té, com veurem, molta relació amb la *Suma...* que ara editem ací nosaltres. De fet, una traducció d'aquella sentència jaumina es degué fer a les acaballes del xv, a València, atés que la versió catalana ja va ser publicada, el 1482, per Lambert Palmart, com a apèndix a la seua edició dels *Furs e ordinations fetes per los gloriosos reys de Aragó als regnicols del regne de València*. Encara, segurament per la necessitat que aquella disposició que afectava tan directament tots els cristians del regne de València circulàs sense la necessitat de veure's acompanyada de la resta del corpus legal valencià, el mateix Palmart va realitzar una edició independent del text català, el 1487, a despeses del mercader Antoni del Pi, amb el títol de *Sentència donada per lo rey en Jacme sobre los delmes e primícies del regne de València*, que s'ha conservat en exemplar únic a la Biblioteca de Catalunya. Finalment, el 1547, Lluís Pastor, en realitzar la seua edició sistemàtica dels *Furs de València*, la va incloure com si es tractàs d'un fur més, quan en realitat no és així, i tal com ja va advertir Colón (*Furs* 1970-2002: iv, 290-303). Tots aquests exemplars de la transmissió de l'esmentada sentència jaumina varen ser presos en consideració per Germà Colón, en realitzar-se l'edició crítica acarada en les dues llengües. Per altra banda, Colón (1989: 250), a partir de la referència donada per Ribelles Comín (1920: i, 357), fa esment, en nota, de com «aquest text de 1487 fou reeditat l'any 1699». Però no en diu res més. Possiblement, va creure que es tractava d'una simple reedició de la versió «exempta» de Lambert Palmart, i per això no la va prendre en consideració o, potser, no va localitzar cap exemplar d'aquella edició de finals del xvii; o bé, una ullada al text editat el 1699 li va fer creure que seguia exactament l'edició palmartiana i decidí no anotar-ne les variants. Tanmateix, una vegada col·locades aquestes, es veu clarament que aquella última edició coneguda de la sentència jaumina no depèn directament de la publicada el 1487 sinó, com era més lògic suposar, de la versió inclosa a l'edició dels *Furs* feta per Lluís Pastor, encara que —en descàrrec de Ribelles i del mateix Colón— hem de destacar que, en alguns punts que s'aparta de les opcions ofertes per la versió de 1547, l'edició de 1699 concorda —sovint, però no sempre— amb la variant oferida per Palmart, del 1487. Però, en general, hom va seguir l'edició de Pastor. Així, la *Sentència* editada el 1699 presenta les modernitzacions gràfiques que serien d'esperar, tot i que són ben escasses. Direm, però, que *Jacme* esdevé *Jaume*, *matexa*>*mateixa*, *enaxí*>*enaixí*, *pusca*>*puixa*, *declaratió*>*declaració*, *absolutió*>*absolució*, *Valèntia*>*València*, *scàndel*>*escàndel*, *defunct*>*defunt*—encara que no sistemàticament—,

i pot detectar-se alguna lleu influència dels hàbits gràfics castellans, com ara al mot *paniz* (per *paniç*). En general, l'edició de 1699 podriem afirmar que és ben escrupolosa a l'hora de reproduir el text de la sentència jaumina, tal com correspon a un text de validesa jurídica i legal, i solament es permet alguna modernització lèxica que, alguna vegada, sembla més aviat una distracció del copista o de l'impressor: *devant* per *denant*, o *donada* per *dada* (sols en una ocasió). En alguns casos, però, l'edició de 1699 presenta la forma més arcaica que, per altra banda, sol ser la que es troba present a l'edició de 1487 (en un cas apareix *los* en comptes d'*els*, que trobem a 1547 i que s'acorda amb 1487; *alcuna* en comptes d'*alguna*; *jatsia açò* en comptes de *jassia açò*; *retinguen* en comptes de *detinguen* i algun altre exemple més dubtós). Però, sempre, com es veu, les modificacions són mínimes.

Per tant, l'interés d'aquesta edició del XVII seria ben escàs —sobretot pel que fa a la llengua—, si no tinguéssim en compte un parell de qüestions d'un altre ordre: per un costat, malgrat trobar-nos a una passa de la Guerra de Successió i malgrat la pressió castellanitzadora que hom ha detectat en les altes jerarquies de l'Església valenciana del barroc (Pitarch i Almela 2001), la llengua en què es va decidir publicar aquella sentència del rei en Jaume —que perfectament s'hauria pogut editar en la versió llatina—, va ser el català. El curador anònim d'aquesta edició, per altra banda, i d'acord amb les variants que hem detectat, no sols es va limitar a reproduir la versió de 1547 sinó que, potser per una voluntat de major fidelitat a la llei, va tenir davant seu, sense cap dubte, l'edició de Palmart, del 1487.

La publicació de la *Sentència donada...* el 1699, possiblement es va fer per tal d'evitar els abusos d'alguns particulars que temptaven d'evitar el pagament dels delmes, interposant «fermes de dret» davant les instàncies corresponents. Potser, la publicació es va fer per tal de recordar com, probablement a instàncies de l'arquebisbe Joan Tomàs de Rocabertí —el qual havia estat situat uns anys abans ben a prop del monarca, a Madrid (Callado Estela 2007: 373-415)—, l'Església valenciana havia obtingut la *Real carta* de Carles II, que explica en part el context d'aquesta publicació del text jaumí. Per altra banda, la inclusió de la *Suma de la vida del rey don Jaume*, que s'insereix a la fi del fullet, devia servir per a recordar que aquelles disposicions seguien l'establert pel monarca més venerat pels valencians. Amb la utilització de la figura de Jaume I es volia resoldre un conflicte d'interessos que encara persistiria durant els anys successius, com demostra, entre altres coses, l'existència d'una nova impressió del document reial, quasi una dècada després, al bell mig de la Guerra de Successió (*Carta Real* 1704).

Però, també, i malgrat la seua brevetat, la *Suma de la vida del rey don Jaime* que s'hi adjuntava, passava a ser una de les darreres mostres d'historiografia impresa en català a les terres valencianes.

L'any 1992, per una casualitat fortuïta, va caure en les nostres mans un exemplar d'aquell fullet: l'incorporàvem a la nostra biblioteca en adquirir, en una anònima parada del rastre valencià, el primer volum de l'edició del 1878 de les *Décadas* d'Escolano, feta per Joan B. Perales —certament en mal estat. Des d'aquell moment vàrem decidir fer un estudi d'aquest exemplar, que ja suposàvem que era dels pocs que ens havien pervingut. El 1995 ja teníem en premsa, en una publicació periòdica, una primera aproximació, però, per motius que no són del cas, aquell projecte es va aturar. Un any després, al catàleg de la Biblioteca Municipal de València se'n referenciava un altre exemplar (sig. 25/267) de la *Sentència...* (Gómez-Senent 1996: 471). Per altra banda, es conserven almenys tres exemplars més a la Biblioteca Valenciana, provinents de diferents fons (Nicolau Primitiu, xvii/187; Bas Carbonell xvii/F-309; Col·lecció valenciana xvii/F-375) i un a la Biblioteca del Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi de València, provinent de la biblioteca maiansiana (GM/831/1). El 2004, a l'exposició *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, vàrem considerar que aquell text nostre havia de figurar a la mostra que comissariàvem i, així, hi va estar exposat, tot encomanant-ne la descripció i el comentari a Joan B. Guillem, que s'encarregà d'elaborar un text que seria publicat al catàleg que acompanyà la mostra (Guillem Alforja 2004). El 2006, també, aquest fullet viatjà a Brussel·les, on, a la Delegació de la Generalitat Valenciana (Fundació Comunitat Valenciana) es va exposar en una nova mostra, *Els escriptors valencians de l'Edat Moderna, ara*, que també vàrem comissariar.

No cal dir que es tracta d'una peça modesta, però ben interessant per constatar el record de la figura de Jaume I entre els valencians del barroc, com ja hem apuntat. A més, convé assenyalar que, seguint la tradició de les genealogies o dels sumaris ja esmentats, el text de la *Suma* és molt simple i resumeix moltíssim la dilatada biografia del rei. A favor d'aquesta breu biografia reial convé dir que no sembla ser còpia o manipulació lleugera de cap dels textos anteriors als quals podria haver accedit l'autor. A més d'això, n'hi ha alguns aspectes que permeten pensar que fou una síntesi pensada *ad hoc*. En primer lloc, es posa de relleu com l'infant Jaume va ser una criatura que hagué d'esquivar perills que li provenien dels parents que pretenien el tron, pel fet d'haver mort el seu pare sense cap altre hereu, en una clara al·lusió a la situació difícil que passava la monarquia hispànica, sens fills hereus directes en aquell moment i quan

ja, per altra banda, tot feia pensar que l'herència de la corona suscitaria problemes. Per un altre costat, el redactor anònim d'aquesta *Suma de la vida del rey...* s'esforçà a ressaltar el gran interès del fundador del regne per construir esglésies («No fonch apositat aquest bon rey en la ciutat de València, quant manà fer les sglésies que convenien al servici de Déu») i tot just després de «poblar la terra y assentar la república, ordenà furs y privilegis y [el que sembla més important de tot, segons l'autor] donà la sentència damunt impressa, dels delmes». La figura del rei en Jaume, una vegada més, era utilitzada per tal de justificar drets adquirits per part d'una institució eclesiàstica.

El fet que el text de la *Suma...* fos redactat amb motiu d'aquesta publicació sembla ben plausible, pel que s'ha dit abans. I, a més, ens trobem en condicions d'afirmar que l'anònim redactor va tenir davant seu la *Segunda parte de la Corónica general de España y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, de Pere Antoni Beuter, publicada per primera vegada a València el 1551 i, més tard, el 1604. Al resum de la vida del rei Jaume I, el seu redactor va fer una traducció al català d'algunes frases del text de Beuter i va seguir, a grans trets, l'orde en què és narrada la vida del rei en aquella crònica. De manera que, amb la *Suma...*, com en altres textos de semblant estil, l'autor hauria procurat una divulgació de dades que, en principi, estaven reservades a àmbits més erudits; i, encara, amb l'operació de traduir els mots publicats per Beuter en castellà, retornava en part a la seua versió prístina els pensaments del cronista del XVI.

VICENT JOSEP ESCARTÍ
Universitat de València
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

4. EDICIÓ

Suma de la vida del rey don Jaume y de la presa de València y de tot lo regne

[p. 17] Lo rey don Jaume, de gloriosa memòria, fon fill del rey don Pedro el Catòlich y de dona Maria la Sancta, filla de don Guillem de Mompeller. Fon engendrat per estranya manera y casi miraculosament. Criàs aquest bon príncep ab gran solitud y molta guarda perquè los que pretenien ésser hereus per mort del rey don Pedro, sense fills, possaven gran diligència per aver-lo de matar. Y així lo rey don Jaume passà grans treballs, fins a edat de quinze anys que-s casà ab la infanta dona Leonor de Castella.

En après convocà corts en Monçó y allí, ab los grans del seu regne, determinà fer guerra contra·ls moros de València. Y lo primer que conquistaren fon la isla de Mallorca; y en ser presa se donà Menorca, l'any 1228.

Fet açò, se'n tornà en Ara-[p. 18]gó y allí se donà molta pressa de fer gran aparell de provisions e ingenis per a la guerra. Manà adreçar tendes, papallons y lo necessari. Provehí per al carruatje gran suma de adzembles, perquè no era terra que per al cas comportava carreteria.

Vingué a Exèrica y de ay a Torres Torres, destruynt y talant la terra. Y posà citi a Burriana y la prengué, per lo qual se donaren a mercé Peníscola, Chivert y Cervera y molts altres lochs.

En après vingué devés València y féu una cavalcada per la ribera de Xúquer fins a Cullera, y combateren a Moncada y prengueren a Museros. Açò fon l'any 1235.

E après determinà lo dit rey don Jaume acitiar lo Puig, qu'està dos llegües de València, y·l prengué. Los del rey apoderaren-se del castell y de allí no dexaven passar provisions a València. Sabent açò los moros de València, pensaren anar a destroyr los chrestians y assolar lo castell que tan gran dany los causava, mas emperò lo compte los ixqué al revés, perquè los del Puig foren avisats per un catiu chrestià que fugí de la ciu-[p. 19]tat. E així los chrestians se referen y ab tot açò, si lo gloriós sant Jordi no·ls socorreguera, se veren en gran estret. Y per esta memòria se fa la processó de sant Jordi.

De allí a poch dies lo rey don Jaume posà citi sobre València, que fon l'any 1238, y en lo mateix any se donà, perquè lo rey moro nomenat Zaén, estant en gran necessitat, fon-li forçat desemparrar-la; y axí fon, que en tres dies se buydà y dexà als chrestians segura la entrada.

No fon aposentat aquest bon rey en la ciutat de València, quant manà fer les sglésies que convenien al servici de Déu, les quals beneÿren bisbes y archebisbes que venien en servici del rey. De ay a tres semmanes que dit rey entrà en la ciutat, féu mercés a tots aquells que havien de poblar la terra, y assentà la república, ordenà furs y privilegis y donà la sentència damunt impressa, dels delmes. La primera sglésia que benehí estava prop la Seu y fon dedicada a honra del gloriós sant Jordi. Y anà tot lo [p. 20] clero de la Seu en processó, dissapte, dia de sant Dyonís, de hon se determinà que tots los anys se fes la mateixa processó, lo mateix dia del gloriós sant Dionís, fins a sant Jordi, la qual se fa tots los anys fins a huy, y·s fa ab gran solemnitat.

Lo rey don Jaume procehí sa victòria fins alcançar tot lo regne, lo qual Déu fon servit alcançàs, puix sa intenció era exalçar la santa fe cathòlica.

Morí lo cathòlich rey don Jaume a 27 de juliol, any 1276, en la ciutat de València, per lo qual se féu gran sentiment en totes les terres, perden un tan excelentíssim rey, que nostre senyor Déu per la infinita clemència aja volgut acollir en la sua santa glòria. Amén.

Laus Deo

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AIERDI, Joaquim (1999) *Dietari. Notícies de València i son regne, de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*. A cura de V. J. Escartí, Barcelona, Barcino.
- ARBUIXECH, Gaspar Blai (1666) *Sermó de la sancta Conquesta de la molt insigne, noble, leal e coronada ciutat de València*, València, Jeroni Vilagrassa.
- Aureum...* (1515) *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regnum Valentiae cum historia cristianissimi regis Jacobi ipsius primi conquistatoris*, València, Lluís Alanyà.
- BELENGUER, Ernest (1984) *Jaume I a través de la història*, 2 vols. València, Edicions 3 i 4.
- BEUTER, Pere Antoni (1995) *Cròniques de València*, a cura de V. J. Escartí, València, Generalitat Valenciana.
- BUSSIÈRES, Jean de (1655) *Ramillete de flores historiales*, València, Bernat Nogués.
- CALLADO Estela, Emilio (2007) *Por Dios y por el rey. El Inquisidor general fray Juan Tomás de Rocabertí*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- CINGOLANI, Stefano M. (2007) *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*, Barcelona, Base.
- COLÓN Domènech, Germà (1998) «Doble text, llatí (1268) i romanç (segle XV), dels delmes del bisbat de València», *Llengua i Literatura*, 9, pp. 249-286.
- (2008) «Les ediciones cincenistes valencianes de la *Crònica del rei Jaume*», dins Germà Colón & Tomàs Martínez (eds.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló/Barcelona, Fundació Germà Colón / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 313-334.
- ESCARTÍ, Vicent Josep (1998) «Estudi introductori», dins P. A. Beuter, *Primera part de la Història de València*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 7-32.
- (2006) «Escrits valencians del Barroc: Textos i contextos d'una literatura en català, especialment en poesia», dins *Actes del Tretzè Col·loqui Internacional de Llengua*

- i Literatura Catalanes*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 17-42.
- (2008) «Jaume I i el *Llibre dels fets*: de l'Edat Mitjana al Renaixement», dins Bernardí Gómez Miedes, *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón*, ed. facs. de V. J. Escartí, València, Generalitat Valenciana, pp. 5-53.
- (2009a) «Els escrits jaumins de l'humanista Bernardí Gómez Miedes (1582 i 1584)», *Revista de Lengüas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, XIV, pp. 55-75.
- (2009b) *Jaume Bleda i l'expulsió dels moriscos valencians*, València, Fundació Bancaixa.
- (2009c) «Jaume I i la historiografia valenciana, de l'Edat Mitjana al Barroc», *L'Espill*, 32, pp. 171-184.
- (2009d) «Ideologia nobiliària i imperi a l'obra de Rafael Martí de Viciana», *Afers*, 64, pp. 609-627.
- (2009e) «La imagen de la nobleza, según Rafael Martí de Viciana (s. XVI): del pasado medieval al proyecto imperial», *Mirabilia*, 9, pp. 266-291.
- (2010a) «La recepció del *Llibre dels feits* a la Corona d'Aragó», dins Jaume I, *Llibre dels feits del rei en Jaume*, a cura d'A. Ferrando i V. J. Escartí, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 61-95.
- (2010b) «Narrar la historia remota de un país: Beuter y la Història de València (1538)», *Revista Espéculo*, 44. [<http://www.ucm.es/info/especulo/numero44/beuterva.html>]
- ESCOLANO, Gaspar & Juan Bautista PERALES (1878) *Décadas de la Historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia. Primera parte*, València/Madrid, Terraza, Aliena y Compañía.
- ESTRELA, Josep Enric (2004), «Gaspar Blai Arbuixech», dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 254-255.
- FERRANDIS I OLMOS, Marivi (1993) *La decadencia valenciana. Historia i Llengua (sic)*, València, Lo Rat Penat.
- FERRANDO, Antoni (2008) «L'edició valenciana de 1555 de la *Crònica de Jaume I*», a Jaume I, *Crònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme Primer...*, ed. facs. d'A. Ferrando, València, Generalitat Valenciana, pp. 5-59.
- (2010) «El *Llibre dels feits del rei en Jaume*. La versió canònica de la crònica jaumina», dins Jaume I, *Llibre dels feits del rei en Jaume*, a cura d'A. Ferrando i V. J. Escartí, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 25-58.

- FERRANDO, Antoni & Vicent Josep ESCARTÍ (1995) «Introducció. El *Llibre dels fets* del rei en Jaume I», dins Jaume I, *Llibre dels fets*, a cura d'A. Ferrando i V. J. Escartí, Catarroja/Barcelona, Afers, pp. 9-26.
- (2008a) «El *Llibre dels fets* del rei Jaume I, testimoni excepcional de la naixença del regne de València», dins Jaume I, *El llibre dels fets*, a cura d'A. Ferrando i V. J. Escartí, València, Institució Alfons el Magnànim, pp. 9-43.
- (2008b) «La memòria de Jaume I entre els valencians», dins *Jaume I. Memòria i mite històric*, València, Generalitat Valenciana, pp. 111-127.
- FERRANDO, Antoni & Miquel NICOLÀS (2005) *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Pòrtic.
- Furs* (1482) *Furs e ordinations fetes per los gloriosos reys de Aragó als regnicols del regne de València*, València, Lambert Palmart, [Ed. facsímil, València, Universitat de València, 1977.]
- Furs* (1970-2002) *Furs de València*, a cura de G. Colón i A. Garcia, 9 vols. Barcelona, Barcino.
- GÓMEZ-SENENT MARTÍNEZ, Carmen (1996) *Catálogo de obras impresas en el siglo XVIII de la Biblioteca Municipal de Valencia*, València, Ajuntament de València.
- GUIA MARÍN, Lluís (1982) «La revolta dels llauradors de l'Horta de 1663», dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València, pp. 305-326.
- GUILLEM ALFORJA, Joan (2004) «Sentència donada per lo ínclit y sereníssim rey en Jaume, sobre los delmes e primícies, ab una summa de la presa de València y de tot lo regne», dins *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 286-287.
- HUICI MIRANDA, Ambrosio (1916-1922) *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador*, 3 vols., València, La voz valenciana.
- JAUME I (2010), *Llibre dels feits del rei en Jaume*, a cura d'A. Ferrando i V. J. Escartí, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- MATEU Y LLOPIS, Felipe (1942) «Sobre historiografía de los siglos XVI y XVII. El *Sumari de la successió dels ínclits Reys de València* y el Dr. D. Lorenzo Matheu y Sanz», separata de l'*Almanaque «Las Provincias»*, any LXII.
- (1988) «La *Regum valentinorum compendiosa notitia* de Lorenzo Matheu y Sanz», dins *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*, vol. II, València, Generalitat Valenciana, pp. 29-41.

- MIRALLES JORI, Eulàlia (2001) «Notícies sobre l'*Epítome de la genealogia dels comtes de Barcelona (C-1588/89)*», *Quaderns de la Selva*, 13, pp. 307-318.
- OLEART PIQUET, Oriol (2004) «El capítulo 24 de las Cortes de Monzón de 1585 y la elaboración de la recopilación catalana de 1588-1589. Datos para su historia», *Initium: Revista Catalana d'Història del Dret*, 9, pp. 223-286.
- OLMOS Y CANALDA, Elías (1961) *Inventario de los pergaminos del Archivo Catedral de Valencia*, València, Dirección General de Archivos y Bibliotecas.
- ORIOL, Carme & Emili SAMPER, eds. (2010) *El rei Jaume I en l'imaginari popular i en la literatura*, Tarragona, Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili / Universitat de les Illes Balears.
- ORTÍ, Marc Antoni *Siglo quarto de la conquista de Valencia*, València, Joan Baptista Marçal, 1640.
- PÉREZ GARCÍA, Pablo (en premsa) «Impresores, librereros y calígrafos: la trastienda pastoral y bibliotecaria del Patriarca Ribera», dins *El Patriarca Ribera y su tiempo*.
- PITARCH I ALMELA, Vicent (2001) *Llengua i església durant el barroc valencià*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RAMOS MALDONADO, Sandra I. (2000) «Latín y vernáculo en la obra de los humanistas: los *Commentariorum de sale libri v* y *El manual contra la gota* de Bernardino Gómez Miedes», *Habis*, 31, pp. 447-463.
- Real carta* (1704) *Real carta en que manda su magestad que las causas de dízimas se sigan como las del Real Patronato y Patrimonio, con injunción del procurador patrimonial, y de la forma que deven admitirse las firmas de derecho contra las dízimas o modo de pagarlas*, València, Diego de la Vega.
- RIBELLES COMÍN, José (1920) *Bibliografía de la lengua valenciana*, vol. 1, Madrid, Imprenta de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep (1978) «Poesies en català de Llorenç Matheu i Sanç, autor valencià del segle XVII (1)», *Els Marges*, 14, pp. 97-111.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1984-1985) *Història de la literatura catalana*, 3 vols., Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat [Trad. cat. de «Literatura catalana» dins *Historia general de las literaturas hispánicas*, Barcelona, 1948-59.]
- RUBIO VELA, Agustín (2008) «Jaime I. La imagen del monarca en la Valencia de los siglos XIV y XV», dins Germà Colón & Tomàs Martínez (eds.), *El rei Jaume I*.

- Fets, actes i paraules*, Castelló/Barcelona, Fundació Germà Colón / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 130-155.
- SAVALL Y DONDRA, P. (1861) *Exhortación a la instancia de la canonización del rey D. Jaime I de Aragón*, Saragossa, Vicente Andrés.
- SIMON I TARRÉS, Antoni, dir. (2003) *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- Vila (2007) *Vila de Albalat de la Ribera de Xúquer. Notícia General recopilada en lo any 1704*. A cura de P. J. Hernandis, Albalat de la Ribera, Ajuntament d'Albalat de la Ribera.